ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ «ՉԱԼՈՆ» ՊԱՏՄՎԱԾՔԸ ԳՐԱԿԱՆ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐՈՒՄ

Մարգարիտա Խաչատրյան

ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ, Երևան, Գր. Լուսավորչի 15
Էլ. հասցե՝ margarit2011@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 10.05.2023, գրախոսվել է 25.11.2023, ընդունվել է տպագրության 11.12.2023
ORCID: 0009-0002-8878-75-38
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.3-149

Շնիկը խնդրում է հորը իրեն սովորեցնել չար ու կծան լինել:
Շունը պատասխանում է, որ կսովորեցնի հավատարիմ ու նվիրված
լինել, իսկ մարդիկ նրան կդարձնեն չար ու կծան:
Արևելյան հին զրույց

Ներածություն

Շունը՝ որպես ընկեր ու բարեկամ, մարդուն ուղեկցում է անհիշելի ժամանակներից, ամենադժվար պայմաններում ջանում է օգտակար լինել տիրոջը: Այս բացառիկ խելացի ու զգայուն կենդանին որսում է մարդու տրամադրությունը, հարմարվում նրա ցանկություններին, բայց երբեք չի կորցնում իր ցեղային հպարտությունը: Գյուղի բնապատկերում շունն առանձնահատուկ տեղ ունի՝ որպես պահապան, երեխաների սիրելի խաղընկեր, գյուղացիների կենցաղում մշտական ներկայություն: Գրողը միշտ պետք է զգույշ լինի, որ մարդ-կենդանի հարաբերությունների պատկերման մեջ չանցնի անտեսանելի սահմանը և չափից ավելի «չմարդացնի» կենդանուն: Սա հաջողվել է հայ, ռուս և համաշխարհային գրականության մի քանի նշանավոր դեմքերի, որոնց՝ շանը պատկերող ստեղծագործություններից մի քանիսի շարքում իր առանձնահատուկ տեղն ունի Համաստեղի (Համբարձում Կելենյան, 1895-1966) Չալոն:

Համաստեղի «Գյուղը» ժողովածուն

Համաստեղի առաջին ստեղծագործությունները բանաստեղծություններ և մանրապատումներ էին: Նրա առաջին պատմվածքը՝ «Շեն գյուղի հին օրերեն» խորագրով, լույս է տեսել Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթի 1921 թ. մար-

տի 19-ի համարում[1]: Այս թերթի 1922 թ. հունիսի 10-ից մինչև օգոստոսի 5-ի համարներում տպագրվել են Համաստեղի ևս չորս պատմվածքներ՝ «Ձոհը Կար ամուն էր», «Աստղկան սայլը», «Նապաստակի մը օրագիրը», «Տափան Մարգար»:

1922 թ. աշնանը Բոստոնում սկսեց հրատարակվել «Հայրենիք» ամսագիրը, որի առաջին համարում տպագրված է հայ գրականության գլուխգործոցներից մեկը՝ Համաստեղի «Չալոն» պատմվածքը:

Հետաքրքիր մի դիտարկում՝ 1962 թ. Բեյրութում լույս տեսավ «Բագին» հանդեսը[2], որը բացվում էր Համաստեղի «Հայու Ոգին» բանաստեղծությամբ՝ հայ քնարական արվեստի մարգարիտներից մեկով: Համաստեղն անմահացավ որպես հայ արձակի բանաստեղծ:

Նշենք, որ «Հայրենիք» ամսագրի 1922 թ. համարներում հրատարակվել են նաև Համաստեղի «Վարդան», «Միջոն», «Երնեկ այն օրերուն» «Փիլիկ աղբար», «Աղավնիները» պատմվածքները, իսկ 1924 թ. Բոստոնում լույս տեսավ «Գիւղը» ժողովածուն:

Համաստեղի գրականությանը ծանոթ ընթերցողի համար թվարկածս պատմվածքներից ամեն մեկը յուրովի գեղեցիկ, հմայիչ պատկեր է, բայց առանձնացրել եմ «Չալոն»: Գրողը հատուկ բծախնդրությամբ է կերտում կենդանիների «կերպարներ» (հիշենք «Նապաստակի մը օրագիրը», «Աղավնիները» պատմվածքները), իսկ Չալոն հայ գրականության ամենասիրված ու ճանաչված «հերոսներից» է:

Համաստեղի կենդանության օրոք խորհրդահայ մամուլում լույս է տեսել միայն «Չալոն» պատմվածքը[3]:

«Ավելի ծեր, քան մեր գյուղին երեցփոխը, սակայն անոր պես ակնոց չէր գործածեր Չալոն»[4], – այսպես է սկսվում պատմվածքը, իսկ քիչ հետո համեմատությունը ծավալվում է, խորանում. «Չալոն իր կյանքեն շատ բաներ ուներ պատմելիք, քան երեցփոխը»[5]: Մսացու այծի մասին զրուցող գյուղացիների կողքին կանգնած շունն էլ կարծիք ունի. «Լավ մսացու է, հը, կգովեր երեցփոխը: Չալոյին կարծիքն ալ այդ էր»[6]:

Գյուղի անտեր ու թափառական շունն է Չալոն: Նա հավատարմորեն ծառայում է գյուղի բոլո՛ր բնակիչներին, բոլո՛ր երեխաների խաղընկերն է: Անմոռանալի է այս պատկերը՝ շունը փորձել է երեխաների հետ եկեղեցի մտնել և շատ է զարմացել, երբ արգելել են: Չալոն ուստա Զաքարի գիշերային

---

[1] Տե՛ս Համաստեղ 2005, հ. Ա, 70-72: Պատմվածքի մշակված տարբերակը՝ «Հին օրերուն» խորագրով, լույս է տեսել «Գյուղը» ժողովածուում, Բոստոն, 1924:

[2] Բագին 1962, N 1:

[3] Սովետական Հայաստան 1966, N 6:

[4] Համաստեղ 1989, 29:

[5] Համաստեղ 1989, 37:

[6] Համաստեղ 1989, 33:

«զրուցընկերն» է, նրա կատակների, Սուրբիկի անեծքների ունկնդիրը: Չալոն զարմանում է. «Սայլերը որքան ծույլ ու խորունկ կքնանան, չեն արթննար, մինչև որ մարդիկ չգան, չհրմշտկեն, ականջները չանցնեն, եզները չլծեն. այն ատեն միայն կարթննան, ու կսկսին դեպի դաշտ քնաթաթախ, լալկան ճղրտուք մը»[7]:

Ընթերցողն էլ հեղինակի պես սիրում ու հարգում է Չալոյին:

Սսավաճառի դանակի հարվածը ոչ միայն վիրավորում է շան մեջքը, այլև խաթարում է նրա կապը գյուղի ու գյուղացիների հետ. հիմա գյուղացիները նրա թշնամիներն են...

Գիշերով գյուղ մտած Չալոն կյանքի գնով փրկում է Գոթանենց լավագույն եզանը:

Պատմվածքի վերջում ընթերցողը տեսնում է «շատ նիհարցած ու շատ ծեր շան մը դիակը»[8], մտովի շարունակում մարդկանց ու շան համեմատությունը... Կարդում ես ու ակամա կրկնում Համաստեղի «Զրույց շունի մը հետ» պատմվածքի հերոսի խոսքերը. «Մարդիկ ահավոր էն ու զարհուրելի, իմ բարի՜ Անտոնիոս»[9]:

Քաղաքաբնակ շնիկները

Մեզ՝ քաղաքաբնակներիս համար ընտանի կենդանին տարիների ընթացքում վերածվում է յուրատեսակ փափուկ խաղալիքի: Ահա՛ Համաստեղի «Սքիփին» պատմվածքի «հերոսը»:

Շնիկի խաղընկերները դպրոց են գնում, և «Սքիփին այլևս բան չունէր ընելիք»[10], ձանձրանում է. ամեն վայրկյան բախվում է բազմաթիվ «չի կարելի»-ների: Համաստեղը հոգեբանորեն լավ է հիմնավորել Սքիփիի «անկարգությունները», «բնավորությունը», և ընթերցողը, հատկապես պատանի ընթերցողը սիրում է այս շնիկին: Իսկ երբ այս բակում շնիկի կողքին մտովի տեսնում ենք «կաւի ստեղծագործութեան ներշնչում»-ով[11] ցեխից կարկանդակ սարքող փոքրիկ Էնին՝ Համաստեղի համանուն պատմվածքի հերոսուհուն, պատկերն ամբողջանում է:

Ընթերցողը չթաքցրած հեգնանքով է նայում Սքիփիի՝ ամենօրյա խնամքից, հատկապես՝ լողանալուց խուսափելու համար թփերի մեջ թաքնվելու զուր ջանքերին ու խղճում մարդկանց հարկադրանքին ենթակա շնիկին:

Վահան Թոթովենցի (Թոթովյան, 1889-1938) պատմվածքների «Ամերիկա» շարքի «Տիկին Պուլմենի շնիկը» (1929 թ.) պատմվածքը տրագիկոմիկական պատմություն է քաղքենի տիկնոջ ու նրա դժբախտ շնիկի մասին: Իմաս-

[7] Համաստեղ 1989, 31:
[8] Համաստեղ 1989, 42:
[9] Համաստեղ 1989, 350:
[10] Համաստեղ 2005, հ. Գ, 74:
[11] Համաստեղ 2005, հ. Բ, 11:

տուն խոսք կա. մենք նաև սիրելով ենք սպանում: Տիկին Պոլմենը իր հինգ տարեկան զավակից «երկու րոպեում ձանձրանում էր»[12], երեխային թողնում էր դայակի մոտ և ժամերով գրկում, փայփայում էր շնիկին, բայց շնիկը սատկեց: Թոթովենցը չթաքցրած արհամարհանքով է նկարագրում շնիկի թաղման «ծեսը», շնիկի լուսանկարները, տիկին Պոլմենի՝ ի հիշատակ շնիկի նվիրաբերած երկու հազար դոլարի մասին «խոշոր տառերով և առանձին գնահատականով»[13] գրված հոդվածները...

Նման դրվագ կա Համաստեղի «Քրիստոսի երկրորդ գալուստը» դրամատիկական ստեղծագործության մեջ. Քրիստոս անցնում է քաղաքից քաղաք, Սեր ու խաղաղություն է քարոզում, Փրկչին հետևող բազմահազարանոց ժողովուրդն անհանգստացնում է իշխանություններին, իսկ թերթերի առաջին էջերում քաղաքագլխի աղջկա կորած շնիկին գտնելու մասին պատմությունն է՝ «Ամերիկյան դիւցազներգութիւնը»[14], ինչպես բնորոշում է հերոսներից մեկը:

Սա անհոգի ու անհավատ մարդկանց աշխարհի ցավոտ, բայց շատ ծանոթ պատկերն է: Համաստեղի և Թոթովենցի պատկերած այս ձեռնասուն շնիկները մարդկանց խեղված հարաբերությունների զոհն են, յուրատեսակ խաղալիք մարդկանց համար:

Շունը՝ որպես գրական հերոս

Համաստեղը, չկորցնելով չափի զգացումը, Չալոյին օժտում է մտածողությամբ, երախտագիտության, սիրո զգացումներով ու չի անցնում մարդ-կենդանի սահմանը: Շան հավասարակշռված նկարագիրը հմայում է ընթերցողին, որը նրա հետ անցնում է երջանիկ ու ողբերգական դեպքերի միջով, ավելին՝ Չալոյի նվիրվածությամբ ու անձնազոհությամբ չափում և արժևորում է իր արարքները:

Կենդանու նկատմամբ դրսևորած վերաբերմունքով Համաստեղը հստակ տարբերակում է Մարդուն ու մարդակերպ էակին:

Նկատենք, որ մարդ-կենդանի հարաբերության մեջ հաճախ հաղթում է սերը: Մարդը Սիրո օգնությամբ կարող է զսպել կենդանու բնազդները. հիշենք Ջեկ Լոնդոնի (Ջոն Գրիֆֆիտ Չեյնի, 1876-1916) «Սպիտակ ժանիք» (1906) վիպակը: Գայլային ծագումով շունը «իմաստուն էր», կարող էր փախչել երկու անգամ իրեն դավաճանած տիրոջից, «բայց նրա իմաստությանը միացած էր նաև հավատարմությունը. նա եկավ տուն, և տերը դավաճանեց նրան երրորդ անգամ[15]»: Մարդկանց որպես աստվածներ ընկալող կենդանին «ամենից ավելի մարդկային փաղաքշանքի կարիք ունի...[16]»: Դատավոր

[12] Թոթովենց 1989, 482:
[13] Թոթովենց 1989, 484:
[14] Համաստեղ 2005, հ. Ա, 226:
[15] Լոնդոն 1966, 148:
[16] Լոնդոն 1966, 169:

Ուինդոն Սքոթը Սպիտակ ժանիքի մեջ տեսավ, հարգեց հավատարմությունը ու ձեռք բերեց բացառիկ՝ գայլային ծագումով, բայց սիրո ու նվիրվածության օրենքներով ապրող իսկական ընկերոջ, որը փրկեց նրա ընտանիքը ավազակ Ջիմ Հոլիից: Սքոթների ընտանիքի անդամները Սպիտակ ժանիքին խնամեցին «ինչպես մարդուն» ու փրկեցին նրա կյանքը: Սպիտակ ժանիքը «Ատելության թագավորություն»-ում (Ջեկ Լոնդոնն այսպես է վերնագրել վիպակի երրորդ գլուխը - Մ.Խ.), որտեղ ոսկին էր իշխում, դևի էր նմանվել, բայց մարդկանց սիրո ու գուրգուրանքի շնորհիվ դարձավ «մարդակերպ անասուն», «Անգին Գայլ»:

1993 թ. Երևանում լույս է տեսել «Շունը: Բանաստեղծություններ և պատմվածքներ» գրքույկը. հրատարակված են Հովհաննես Թումանյանի (1869-1923) «Շունը», Վախթանգ Անանյանի (1905-1980) «Մեր Չամբարը», Ստեփան Զորյանի (Առաքելյան, 1889-1967) «Չալանկը» պատմվածքները, Հովհ. Թումանյանի «Շունն ու կատուն» լեգենդը, Եղիշե Չարենցի (Սողոմոնյան, 1899-1937) «Աշունը դեղնաթաթախ... », «Շան կարոտներ», «Նրբակիրթ Լ.-ին», Գուրգեն Մահարու (Աճեմյան, 1903-1969) «Բալլադ Չալոյի և առաջին սիրո մասին», Սերգեյ Եսենինի (1895-1925) «Կաչալովի շունը», «Շան որդին», «Երգ շան մասին», Վահագն Դավթյանի (1922-1996) «Չեմ հիշում հիմա...», Պարույր Սևակի (Ղազարյան, 1924-1971) «Կայանալիք զբոսանք», Մկրտիչ Սարգսյանի (1924-2002) «Արծաթ վզկապ դրեք...», Համո Սահյանի (Համայակ Գրիգորյան, 1914-1993) «Շներ», Հովհաննես Շիրազի (Օնիկ Կարապետյան, 1914-1984) «Նորից լսում եմ կարծես...», Հրաչյա Սարուխանի (Հրաչիկ Սարուխանյան, 1947-2016) «Իմ շանը» բանաստեղծությունները:

Ցեղակիցների շարքում այս գրքույկում պատվավոր տեղ ունի Համաստեղի Չալոն: Չալոյին ներկայացնենք մի քանի համեմատություններով:

Հովհաննես Թումանյանի գրական հարուստ աշխարհից այս առումով առանձնացնենք «Շունն ու կատուն» (1886) լեգենդը և «Շունը» (1913) պատմվածքը: Հայտնի է, որ Հովհաննես Թումանյանը որսորդ էր և կենդանասեր: Նա կենդանիներին դիտարկում էր բնական միջավայրում, փորձում հասկանալ նրանց վարքագիծը, փոխհարաբերությունները և որպես արդյունք՝ որսից տուն էր վերադառնում ձեռնունայն, բայց հոգեպես ավելի հարուստ և ուրախ: Գյուղում մեծացած երեխայի կյանքը, կենցաղն անբաժան են ոչ միայն ընտանի, այլ նաև վայրի կենդանիների ներկայությունից, իսկ հեքիաթներին հաճախ փոխարինում են որսի ու նշանավոր որսորդների մասին իրական պատմությունները:

«Շունն ու կատուն» լեգենդում ստախոսության հետևանքով ծագած կռիվը սոսկ շան ու կատվի հակամարտություն չէ. բանաստեղծը կենդանիների ցեղային բնազդների, դարավոր թշնամանքի պատճառների շատ ինքնատիպ, մարդու համար, անկախ տարիքից, հետաքրքիր և ուսուցողական մեկնություն է գտել:

Հովհ. Թումանյանի «Շունը» պատմվածքն ունի «Մի երկու խոսք» ենթավերնագիրը, բայց բանաստեղծը շատ հետաքրքիր փաստեր է ներկայացնում մարդու և շան անցած երկար ճանապարհի մասին, նկարագրում է մի քանի բացառիկ դեպքեր: «Շունը շատ ավելի մեծ բան է եղել, քան թե ես էի կարծում էն ժամանակ (երեխա ժամանակ - Մ.Խ.), և դեռ ո՞վ գիտի՝ մեզանից հետո էլ գիտությունն ինչեր է բաց անելու»[17],- գրում է Հ. Թումանյանը: Գրողն ուսումնասիրել է հայ, ռուս և համաշխարհային հեղինակների ստեղծագործություններ, դրանցից քաղվածքներ ու մշակումներ արել շան ծագման, շների տեսակների, բնավորության ու մարդու հետ առնչությունների մասին, գրի է առել շան մասին առածներ ու ասացվածքներ[18]:

Մարդ-շուն հարաբերությունները երբեմն վերածվում են փոխազդեցության, անգամ՝ նկատելի նմանությունների: Հովհ. Թումանյանը մի քանի դեպք է նկարագրում տիրոջ վարքագիծը կրկնօրինակող շների մասին՝ մուրացկան տիրոջ մահից հետո ողորմություն հավաքող, խստաբարո կոմսի պես պաշտոնապես չներկայացված հյուրերի ներկայությունը չհանդուրժող, թաթը վնասելուց հետո վիրաբույժ տիրոջ վիրահատական սեղանին կամավոր բարձրացող, երգիչ տիրոջը ձայնակցող շների մասին:

Հրանտ Մաթևոսյանի (1935-2002) «Օգոստոս» ժողովածուում է զետեղված «Շները» պատմվածքը: Գայլերի ահ ու սարսափ Բոբ շունը տիրոջ հետ հայտնվում է քաղաքում՝ մանկավարժական ուսումնարանում, որտեղ նրան մի քանի անգամ կծոտում է վարիչի շնիկը: Բոբի տերերը սաստում են ...իրենց շանը: Տիրոջը հարկադրաբար լքելուց առաջ Բոբը չի ներում քաղաքաբնակ շնիկի անմիտ համարձակությունը և լուծում է իր վրեժը:

Հերոսը՝ Հովիվյան Բաբիկը, փորձում է կենտրոնանալ ուսման, հատկապես՝ հանրահաշվի վրա, բայց մտովի սարերում է՝ Բոբի հետ: Շունը սարերում հսկում է հոտը, հոշոտում է գայլերին, իսկ նրա խաղընկերն ու բարեկամը քաղաքում է...

Պատմվածքում անմոռանալի մի տեսարան կա. ուսուցիչ Հախումյանը պատմում է, որ մորը կորցրել է Վանում: Բաբիկի՝ «-Վանը Թուրքիայո՞ւմ է» հարցին հետևում է բազմախորհուրդ պատասխանը՝ «-Չէ՛, Հովիվյա՛ն, չէ՛, Թուրքիան է Վանում»[19]:

Ռուբեն Զարդարյանի (1874-1915) «Գամբռը (Պատկեր)» պատմվածքի «հսկա, պերճաշուք»[20] շունը հաղթական քայլում է քաղաքի փողոցներով, որտեղ նրան հալածում են քաղաքի շներն ու շնիկները: Գայլի նկատմամբ բնածին ատելությունը դեռ կորյուն ժամանակ շանը սխրանքների է մղել, ու գամփռի գամփռ զավակը գոհունակությամբ է լցրել մոր սիրտը, երբ առաջին

[17] Թումանյան 1994, 135:

[18] Թումանյան 1994, 622-650:

[19] Մաթևոսյան 1967, 142:

[20] Զարդարյան 2014, 179:

անգամ գայլ խեղդելուց հետո տուն է դարձել. շունը սովոր է վտանգի են- թարկվել՝ իրեն վստահված նախիրը պաշտպանելու համար:

Բայց «ծերության սատանան» սարերն է հասնում, գտնում Գամփռին, ու շունը կերպարանափոխվում է. մեջքը և առջևի մեկ ոտքը վնասված են, իսկ անգամ կատվի հետ ոսկորի կտորի համար պայքարող «հեղգ շուներն ու ա- նոնց անօգուտ զաւակները»[21] հաչում ու հալածում են նրան... Գամփռը ծեր է ու անօգնական:

Ռուբեն Զարդարյանը շանը «խորհուրդ է տալիս» խուսափել «ամբոխային դատաստանից», հեռանալ դեպի «դաշտին լայն մենութիւնը». «Սխալ տեղ եկար»[22], - արձանագրում է նա: Գյուղից քաղաք հասած գամփռը չի կորցրել հպարտությունը. «...լավ է անօթի մեռնիլ, քան թե երկու թաթերը երկրցնել, կուրծքը ցեխին մեջ քսել՝ քաղաքի ծակաչք մարդեն կտոր մը հաց խնդրե- լու...»[23]: Պատմվածքի ասելիքը, խորհուրդը միայն շանը չեն ուղղված: Սա պատկերն է հզոր, ինքնատիպ անհատի ու անդեմ միջակություններից կազմ- ված ամբոխի դիմակայության, որը, դժբախտաբար, ավարտվում է ոչ մարդ- կայինի հաղթանակով:

Վահե Հայկի (Տինճյան, 1896-1983) «Ռազմիկ շունի մը հետ» պատմվածքի հերոսը՝ Քինգը, «տակավին պատանի էր», երբ «զինվոր դարձավ՝ ծառայելու իր հայրենիքին»[24]: Պատերազմի դաշտում շունը «գազանային մարտնչումներ տեսավ»[25] և վերադարձել է կերպարանափոխված. «Ալ շնագայլ մը դարձեր էր ան»[26]: «Շնիկը կռվել էր, որ աշխարհը խաղաղության և կանոնի մեջ հյնար, իր մարդ և շուն ընկերներեն բյուրավորներ ինկած էին, որ արդարությունը գար, չարն ու խաբեբան կործաներ, նոր ու պայծառ առավոտի մը ծագումը հնարավոր դառնար: Մարդը մարդ ըլլար»[27]: Հիմա նա մարդկանց մեջ միայն թշնամիներ է տեսնում ու կարոտով հիշում այգեպանի երեխաների հետ իր խաղերը այգում:

Վահե Հայկի «Հայը» պատմվածքում կրկին հանդիպում ենք «հաստա- վիզ, հսկա» և սիրուն գամփռին, որը սառցապատ լեռների «մահահոտ ամա- յությանց մեջ մարմին հագած կենդանության քաղցրանուշ ոգի մը»-ն[28] է: Հայ մարդու դաստիարակած ու նրա հետ այս հեռավոր վայրում ապրող շունը պահապան է և մարդկանց օգնականը. անգամ անծանոթներին չի սպանում: «Կարծես մեր վախին լիովին ծանոթ է»[29], - գրում է Վահե Հայկը:

---

[21] Զարդարյան 2014, 180:
[22] Զարդարյան 2014, 184:
[23] Զարդարյան 2014, 184:
[24] Հայկ 1960, 283:
[25] Հայկ 1960, 287:
[26] Հայկ 1960, 288:
[27] Հայկ 1960, 291:
[28] Հայկ 1960, 207:
[29] Հայկ 1960, 207:

Բենիամին Նուրիկյանի (1894-1988) «Գիւղը, որ կ’ապրէր» շարքի «Գայլին արցունքը» հուզիչ պատմվածում կրկին հանդիպում ենք «ազնուացեղ, բարձրագլուխ» գամփռին, «որ լեռնային այգիներու և պարտէզներու մէջ ուժաւորած՝ իր ցեղին թշնամիին հետ չափուելու փառաւոր պատեհութեան մը առջև ինքզինքը կ’ուտէ հիմա»[30]: Անմոռանալի է պարտված գայլի աչքից կաթող արցունքի պատկերը…

Ավետիք Իսահակյանի (1875-1957) «Համբերանքի չիբուխը» (1928 թ.) պատմվածքի Ասլանը մարդկանցից վիրավորված ու «աշխարհաթող եղած» Օհան-ամիի միակ հավատարիմ ընկերն է. «Օհան-ամու անունը թինդ էր հանում Ասլանի հոգին»[31]: Ծերունին շեշտում է շան առավելությունները դավաճան ու անհավատարիմ մարդկանց նկատմամբ. «Էս շուն է – հավատարմություն: Մարդու բնույթն իսկի չի կրնա հասկանա շան բնույթը: Մարդը սուտ է, հավատարմությունը մարդու համար անհասկանալի բան է»[32]: Մարդիկ չարությամբ են լցնում կյանքը, այնինչ նրանց կյանքի նպատակը պիտի լինի լավ գործեր անելը: Դառն աշխարհը քաղցրացնելու համար ինչքա՜ն լավ գործեր պիտի կատարվեն:

Անտոն Չեխովի (1860-1904) հանրաճանոթ «Կաշտանկան» (1887 թ.) պատմվածքի՝ «դնչով շատ նման աղվեսի»[33] շնիկը կորցնում է տիրոջը և հայտնվում ծաղրածու Ժորժի տանը: Սագի, խոզի և կատվի կողքին շունը կուշտ է, շատ արագ ըմբռնում է նոր տիրոջ հրահանգները, մի պահ տարվում է կրկեսային միջավայրով ու ծաղրածուի՝ անհայտությամբ հմայող աշխարհով, բայց առաջին ելույթի ժամանակ նախկին տերերի հետ հանդիպումից հետո լքում է կրկեսը… Հիմա Կաշտանկան քայլում էր հարբեցող տիրոջ կողքին, լսում նրա շատախոսությունը շան համեմատ մարդու առավելությունների մասին և ուրախ էր, որ իր կյանքում ոչինչ չի փոխվել:

Միխայիլ Բուլգակովի (1891-1940) «Շան սիրտը» (1925 թ.) վիպակն ունի ընդգծված պատմական-հասարակական շերտեր, որոնց միջոցով բացահայտվում են նոր ժամանակների «հերոսների», մարդու սրտով ապրող շարիկովների, շվոնդերների էությունն ու վարքագիծը: Պրոֆեսոր Ֆիլիպ Ֆիլիպիչ Պրեոբրոժենսկին գիտափորձերի միջոցով փորձում է գտնել «մարդկային տեսակի բարելավման»[34] միջոցներ: Նա թափառական Շարիկ շանը վերածում է մարդու, բայց իրականում Պոլիգրաֆ Պոլիգրաֆովիչ Շարիկովը մարդակերպ կենդանի է՝ բռի, երախտամոռ ու հավակնոտ, առաջվա պես ատում է կատուներին: Պրոֆեսորը դեմ է բռնությանը, բայց Շարիկովն ստիպում է մտածել,

[30] Նուրիկյան 1937, 93:
[31] Իսահակյան 1987, 525:
[32] Իսահակյան 1987, 526:
[33] Չեխով 1929, 3:
[34] Բուլգակով 2006, 80:

որ կատարվածը ամենևին էլ «նոր մարդկային միավորի»[35] արարում չէ, այլ սահմանված կարգի կոպիտ խախտում: Ավելին, «գազանին մարդ դարձնելու» ծրագիրը պարզապես անմտություն է, իսկ շարիկովների, շվոնդերների, երիտասարդի տեսքով կանանց իշխանությունը հակամարդկային է:

Վիպակի ավարտը խոսուն է. Շարիկ շունը ննջում է թերթ կարդացող պրոֆեսորի ոտքերի մոտ և մտածում, որ, հակառակ պրոֆեսորի և բժիշկ Բորմենտալի դիմադրության, ինքն ապրում է այս բնակարանում: Պատմությունը քանի՛ անգամ է հաստատել՝ իշխանության պիտի հասնեն իսկապես արժանավորները, որոնք փորձանք չեն դառնա մարդկանց գլխին:

Դեմոկրատիա կոչվող համակարգը գրեթե բացառում է խելացի ու արժանավոր մարդկանց՝ իշխանության հասնելու հնարավորությունները, իսկ իշխանությունը ժառանգաբար փոխանցելու դեպքում այդ մարդկանց հնարավորություններն անհամեմատ շատ են:

Տասնամյակներ առաջ թվում էր՝ Միխայիլ Բուլգակովը նուրբ երգիծանքով պատմում է ընդամենը բոլշևիկյան անմիտ ծրագրերի մասին, պարզվեց՝ նա ավելի հեռուն՝ նաև մեր օրերն է տեսել՝ սեռ ու տարիք կորցրած մարդակերպ էակներով, որոնց բնորոշ է չափ ու սահման չճանաչող եսասիրությունը:

Մարկ Տվենի (Սեմուել Քլեմենս, 1835-1910) «Շան պատմությունը» պատմվածքի հերոսը «բարեսիրտ ու նրբանկատ» մորից սովորել է «բարի լինել», ապրել «ուրիշի լավի համար»[36]: Կատարվածի մասին պատմում է շունը:

Ճանաչված գիտնականի տանը սիրում էին շնիկին ու նրա ձագուկին:

Մի օր էլ մանկասենյակում հրդեհ է բռնկվում, շնիկը փրկում է երեխային, բայց զայրացած տանտերը ծեծում է շանը և կոտրում նրա ոտքը: Օրեր անց գիտնականն ու նրա ընկերները վիճում էին այն հարցի շուրջ, թե կենդանիներն ինչո՞վ են կողմնորոշվում՝ բնազդո՞վ, թե՞ բանականությամբ: Գիտափորձի համար մարդիկ լաբորատորիա են տանում շան ձագուկին: Քիչ անց ծառաները «պարտեզի ամենահեռավոր անկյունում» փոս էին փորում: Մարկ Տվենը ցնցող պատկեր է ստեղծում. շունը համոզված էր՝ իր ձագին տնկելու են, որ նա հողի տակից դուրս գա «սիրո՛ւն, շա՛տ սիրուն»[37]: Օրեր անց շունը հասկացավ կատարված ողբերգությունը:

Աշխարհից հեռանալուց առաջ շունը խղճում է տանտիրուհուն և նրա աղջկան, որը տխրելու է՝ մենակ մնալով:

Նոդար Դումբաձեի (1928-1984) «Շունը» պատմվածքում կենդանի գույներով պատկերված է Հայրենական մեծ պատերազմի օրերի գյուղը՝ դառն աղքատությամբ, մարդկային մեծսիրտ լայնախոհությամբ: Չաղլոն (վրացերեն՝ շուն) հայտնվել է փողոցում, ենթարկվում է հալածանքի, բռնության:

---

[35] Բուլգակով 2006, 50:

[36] 19-րդ դարի ամերիկյան պատմվածք 1989, 254:

[37] 19-րդ դարի ամերիկյան պատմվածք 1989, 260:

Սպիրիդոն պապը բուժում է շան վնասված ոտքերը, և նա անձնվիրաբար ծառայում է մարդկանց: Բակերում կրակոցներ են հնչում. սպանում են իբր թե կատաղած շներին: Ինչ-որ մեկը կրակում է Չաղլոյի վրա:

Պապը ստիպված ենթարկվում է հարևանների պահանջին և թոռանը հանձնարարում գյուղից հեռու մի վայրում սպանել Չաղլոյին: Գոգիտան չի սպանում շանը և ամիսներ անց իմանում է, որ ճիշտ է վարվել. գյուղի շները կատաղած չէին: Իսկ Չաղլոն չկար:

Մահանում է Սպիրիդոն պապը: Նրա թաղման ժամանակ Գոգիտայի կողքին հայտնվում է անճանաչելիորեն փոխված Չաղլոն: Շունը չի թողնում, որ իր վրա կրակող Բադրիան միանա հուղարկավորներին:

«Հանկարծ մարմինս ջերմացավ, ու ես զանգի մեղմանուշ ղողանջ լսեցի:

Իմ բակում շուն էր հաչում»[38], - այս պատկերով է ավարտվում պատմվածքը:

Գոգիտան աշխարհում մենակ չէ. Չաղլոն նրան պաշտպանելու է չար մարդկանցից:

Պարսկահայ գրող, հրատարակիչ Աղասի Հովհաննիսյանը (1915-2002) Համաստեղի «Չալոն» թարգմանել է պարսկերեն և մի գրքույկով հրատարակել պարսիկ գրող Սադեղ Հեդայաթի (1902 կամ 1903-1951) «Թափառաշրջիկ շունը» պատմվածքի հայերեն թարգմանության հետ:

«Թափառաշրջիկ շունը» պատմվածքի «հերոսը»՝ Փաթը, երբ տեր ուներ, «այնպե՜ս խիզախ էր, քաջ ու կենսուրախ»[39], խաղում էր տիրոջ տղայի հետ: Շունը տիրոջ հետ հաճախ էր զբոսանքի գնում: Մի չարաբաստիկ օր Փաթը, «էգ շան զգլխիչ հոտ»ով հմայված, չի արձագանքում տիրոջ կանչին ու կորցնում է տունդարձի ճամփան: Անտեր, «աղտոտ ու թափառաշրջիկ» շանը հալածում են բոլորը և «այդ հալածանքի մէջ ինչ-որ հոգեկան բաւարարութիւն ու հաճոյք փնտռում»[40]: «Հարամ ու անիծուած» շանը «տանջելը բարեգործութիւն» են համարում, քանի որ շունը յոթ կյանք ունի:

Երկու տարի անց անծանոթ մեկը շոյեց Փաթի գլուխը, կերակրեց, նստեց մեքենան ու հեռացավ: Շունը խելակորույս վազեց մեքենայի հետևից և շնչասպառ ընկավ:

Քիչ անց շան գլխավերևում հայտնվեցին գիշակեր ագռավները...

Արամ Հայկազի (Չեքեմյան, 1900-1986) «Տիոնիկ» (հունական Դամիանոս անվան աղավաղված ձևն է - Մ.Խ.) պատմվածքի հերոսը նախատակվում է շան՝ Ասլանի աչքերի առաջ... «Գարնան, երբ արագ հալող ձյունին պատճառով ջուրերը հորդեցան, Տիոնիկին ու Ասլանին ոսկորները իրար խառնվեցին ու քշեցին տարին իրենց հետ»[41], - այսպես է ավարտվում պատմվածքը:

[38] Դումբաձե 1989, հ. 1, 490:

[39] «Համաստեղ և Սադեղ Հեդայեաթ. Թափառաշրջիկ շունը: Չալոն» 1967, 9:

[40] «Համաստեղ և Սադեղ Հեդայեաթ. Թափառաշրջիկ շունը: Չալոն» 1967, 7:

[41] Հայկազ 2012, 80:

Արամ Հայկազը՝ Շապին Գարահիսարի հերոսամարտի մասնակիցը, հայոց ցեղասպանության ականատեսն ու վկան, զուսպ, բայց թանձր, անմոռանալի պատկերներով է ներկայացնում աշխարհավեր «փոթորիկը», որն անցել է հայ գյուղի վրայով: Ճիշտ այնպես, ինչպես դա անում է Համաստեղը «Երնեկ այն օրերուն», «Զրույց շունի մը հետ» պատմվածքներում: Սուրբ Անտոնիոսի պես բարի, «աղաչավոր ու աղոթավոր», «մյուռանավոր»[42] աչքերով շան հետ զրույցը կորցրած Հայրենիքի հիշատակների մասին է: «Օ՜հ, մարդիկ զարհուրելի են, զարհուրելի են, իմ բարի՛ Անտոնիոս»[43], - կարդում ես ու պատմողի հետ անցնում թուրքի գործած ոճիրի ճամփաներով:

Այսպիսով, ներկայացնելով վերոնշյալ ստեղծագործություններում առկա պատկերները՝ կարող ենք ասել, որ այդ գրական երկերում բացահայտվում են շան նվիրվածությունն ու անձնազոհությունը. հատկանիշներ, առանց որոնց կյանքը դառնում է պայքար սոսկ գոյատևման համար և կորցնում է իմաստը:

Չալոն Համաստեղի գրական դաշտում կորցրած Հայրենիքի խորհրդանիշն է:

Հայ Գյուղը՝ իբրև Բնօրրանի կենդանի հուշ ու ապրող հիշատակ, հավերժացել է Համաստեղի գրականության մեջ, և ընթերցողն այնտեղ անպայման հանդիպում է Չալոյին, առանց որի դժվար է պատկերացնել Համաստեղի Գյուղն ու Հայոց Բնաշխարհը:

Չալոն գրական տիպ է:

Եզրակացություններ

Մարդ-շուն բազմաշերտ հարաբերության ներկայացված դրվագներն օգնում են հասկանալ կատարվածի պատճառահետևանքային կապերը, ու կենդանին դառնում է նաև մարդու ինքնաճանաչողության միջոց: Ներկայացված ստեղծագործություններում շների ճակատագրերը տարբեր են, բայց ընդհանուր է կենդանու նվիրվածությունը մարդուն, հատկապես երեխաներին: Շունը յուրատեսակ դաստիարակ է փոքրերի ու ոչ միայն նրանց համար:

Մայրս սիրում էր կրկնել՝ ամեն շուն տեր պիտի ունենա, բայց ոչ ամեն մարդ՝ շուն:

Գրականություն

Բագին հանդես 1962, Բեյրութ, N 1:
Բուլգակով Միխայիլ 2006, Երեք վիպակ, Երևան, «Գարուն», 211 էջ:
Դումբաձե Նոդար 1989, Ընտիր երկեր երկու հատորով, հ. 1, Երևան, «Սովետական գրող», 581 էջ:
Զարդարյան Ռուբեն 2014, Ընտրանի, Երևան, «Անտարես», 400 էջ:
Թոթովենց Վահան 1989, Երկեր երեք գրքով, գիրք 2, Երևան, «Խորհրդային գրող», 560 էջ:

[42] Համաստեղ 1989, 336:
[43] Համաստեղ 1989, 349:

Թումանյան Հովհաննես 1994, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. 5, Երևան, «Գիտություն», 832 էջ:
Իսահակյան Ավետիք 1987, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող», 894 էջ:
Լոնդոն Ջեկ 1966, Երկերի ժողովածու տասներկու հատորով, հ. 4, Երևան, «Հայաստան», 713 էջ:
Համաստեղ 1989, Հայաստանի լեռներու սրնգահարը, Երևան, «Խորհրդային գրող», 704 էջ:
Համաստեղ 2005, հ. Ա, Մոռացված էջեր, բնագիրը, ներածությունը և ծանոթագրություններ Մարգարիտա Խաչատրյանի, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 320 էջ:
Համաստեղ 2005, հ. Բ, Մոռացված էջեր, բնագիրը, ծանոթագրությունները Մարգարիտա Խաչատրյանի, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 320 էջ:
Համաստեղ 2005, հ. Գ, Մոռացված էջեր, բնագիրը, ծանոթագրությունները Մարգարիտա Խաչատրյանի, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 320 էջ:
Համաստեղ և Սաղեղ Հեղայեաթ 1967, Թափառաշրջիկ շունը: Չալոն, Թեհրան, «Ալիք», 51 էջ:
Հայկ Վահե 1960, Հայրենի ծխան, Երևան, «Հայպետհրատ», 338 էջ:
Հայկազ Արամ 2012, Ապրող ծառ մը, Երևան, «Հայաստան», 320 էջ:
Հայրենիք օրաթերթ 1921, Բոստոն, 19 մարտի:
Հայրենիք օրաթերթ 1922, Բոստոն, հունիս-օգոստոս ամիսների համարներ:
Հայրենիք ամսագիր 1922, Բոստոն:
Մաթևոսյան Հրանտ 1967, Օգոստոս, Երևան, «Հայաստան», 291 էջ:
Նուրիկյան Բենիամին 1937, Այգեկութք, Բոստոն, «Պայքար», 245 էջ:
Շունը: Բանաստեղծություններ և պատմվածքներ 1993, հրատարակության պատրաստեց Վահագն Սարգսյանը, Երևան, «Գիր գրոց», 89 էջ:
Չեխով Անտոն 1929, Կաշտանկա, Մոսկվա, ԽՍՀՄ ժողովուրդների կենտրոնական հրատ., 47 էջ:
Սովետական Հայաստան ամսագիր 1966, N 6, Երևան:
19-րդ դարի ամերիկյան պատմվածք 1989, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 468 էջ:

ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ «ՉԱԼՈՆ» ՊԱՏՄՎԱԾՔԸ ԳՐԱԿԱՆ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐՈՒՄ

Մարգարիտա Խաչատրյան

Ամփոփում

Բոստոնում հրատարակված «Հայրենիք» ամսագրի առաջին համարում տպագրված է հայ գրականության գլուխգործոցներից մեկը՝ Համաստեղի (Համբարձում Կելենյան, 1895-1966) «Չալոն» պատմվածքը:

Չալոն գրական տիպ է:

Գյուղի անտեր ու թափառական շունը՝ Չալոն, շուրջը տեղի ունեցող դեպքերի ու երևույթների մասին իր սեփական «կարծիքն» ունի: Նա հավատարմորեն ծառայում է բոլո՛ր մարդկանց՝ առանց խտրականության, գյուղի բոլո՛ր երեխաների խաղընկերն է:

Հեղինակի սերը կենդանու նկատմամբ փոխանցվում է ընթերցողին:

Մարդկանց հավատարիմ ու նվիրված Չալոն կյանքի գնով փրկում է Գոթանենց լավագույն եզանը:

Համաստեղը կերտել է նաև քաղաքաբնակ շնիկի կերպար «Սքիփին» պատմվածքում: Ընթերցողը չթաքցրած հեգնանքով է նայում Սքիփիի՝ ամենօրյա խնամքից,

հատկապես լողանալուց խուսափելու զուր ջանքերին ու յուրովի խղճում մարդկանց հարկադրանքին ենթակա շնիկին:

Համաստեղը, չկորցնելով չափի զգացումը, շանն օժտում է մտածողությամբ, երախտագիտության, սիրո զգացումներով՝ չանցնելով մարդ-կենդանի սահմանը: Չալոյի հավասարակշռված նկարագիրը հմայում է ընթերցողին, որը շան հետ անցնում է նրա կյանքի երջանիկ ու ողբերգական դեպքերի միջով, ավելին՝ կատարվածի նկատմամբ Չալոյի ցուցաբերած բացառիկ մարդկային վերաբերմունքով չափում և արժևորում է իրեն, իր արարքները: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ կենդանու նկատմամբ դրսևորած վերաբերմունքով էլ հստակ տարբերվում են ՄԱՐԴ-ը և մարդակերպ էակները:

Համաստեղի «Չալոն» պատմվածքի գրական զուգահեռներն առկա են Հովհաննես Թումանյանի, Ռուբեն Զարդարյանի, Անտոն Չեխովի, Մարկ Տվենի, Արամ Հայկազի և այլոց ստեղծագործություններում:

Բանալի բառեր՝ Հայրենիք օրաթերթ, Հայրենիք ամսագիր, «Գյուղը» պատմվածքների ժողովածու, շան անձնազոհությունը և նվիրվածությունը մարդկանց, գրական տիպ, քաղաքաբնակ շնիկ, կենդանու նկատմամբ դրսևորած վերաբերմունք:

РАССКАЗ АМАСТЕГА «ЧАЛО» В ЛИТЕРАТУРНЫХ ПАРАЛЛЕЛЯХ

Маргарита Хачатрян

Резюме

Осенью 1922 года в Бостоне стал издаваться журнал «Айреник» («Родина»), в первом номере которого был опубликован один из шедевров армянской литературы – рассказ Амастега «Чало – (Амбарцум Келенян, 1895-1966).

Чало – литературный тип. Это деревенский бродячий пес, у которого есть свое «мнение» об окружающем мире. Он верно служит всем – как взрослым, так и детям.

Амастег наделил собаку мышлением, чувством благодарности и любви. Уравновешенный характер Чало очаровывает читателя, который оценивает себя и свои действия сквозь призму отношения к животным.

Литературные параллели рассказа «Чало» имеются в произведениях Ованеса Туманяна, Рубена Зардаряна, Антона Чехова, Марка Твена, Арама Айказа и других.

Ключевые слова – ежедневная газета «Айреник», журнал «Айреник», сборник рассказов «Деревня», собачья преданность, литературный тип, городская собака, отношение к животному.

THE STORY "CHALO" IN LITERARY PARALLELS

Margarita Khachatryan

Abstract

In autumn of 1922, the magazine "Hayrenik" began to be published in Boston, in the first issue of which one of the masterpieces of Armenian literature, the story "Chalo" by Hamastegh (Hambardzum Kelenyan, 1895-1966), was published.

Chalo is a literary character.

Chalo, a homeless and stray dog of the village, is a living creature with its own "opinion" about the events and phenomena surrounding him. It faithfully serves all people indiscriminately, and is the playmate of the all children in the village.

The reader loves and respects Chalo, as the author does.

Chalo saves the best bull of Gotans family at the cost of his life.

He also created an image of a city dog in the story "Skippy". The reader looks with undisguised irony at Skippy's futile attempts to avoid daily care, especially bathing, and in his own way pities the dog subject to human coercion...

Hamastegh, without losing a sense of proportion, endows the dog with thinking, feelings of gratitude, love and does not overstep the bounds of human-animal. Chalo's balanced character captivates the reader who goes through the happy and tragic events of the dog's life, moreover, the reader measures and evaluates himself/herself and his/her actions with the exceptional human attitude displayed by Chalo: HUMAN and human-like beings are clearly distinguished in relation to the animal.

It is no secret that love wins in the relationship between man and animal.

In the article, Hamasteg's story "Chalo" is presented in parallel analysis with the works of Hovhannes Tumanyan, Ruben Zardaryan, Anton Chekhov, Mark Twain, Aram Haykaz and others.

Key words – "Hayrenik" daily newspaper and magazine, collection of short stories "The Village", self-sacrifice and devotion of the dog to people, a literary character, a city dog, attitude towards the animal.